

УДК 343.54

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.18>

САМОГУБСТВО ТА ЗАМАХ НА САМОГУБСТВО ПОТЕРПІЛОГО: РОЗМЕЖУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, ПЕРЕДБАЧЕНИХ СТ.СТ. 120 ТА 166 КК УКРАЇНИ

Зайцев О.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого (м. Харків, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-6743-7114>
tavr0106@gmail.com*

Філіпенко В.Р.,

*докторка філософії (м. Харків, Україна)
<https://orcid.org/0000-0001-9155-3564>
valeria.pphilipenko@gmail.com*

Зайцев О.В., Філіпенко В.Р. Самогубство та замах на самогубство потерпілого: розмежування злочинів, передбачених ст. ст. 120 та 166 КК України.

У статті приділено увагу проблемі визнання самогубства суспільно небезпечним наслідком злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування (ст. 166 КК України). Вивчена судова практика застосування ст. 166 КК України за 2010-2023 роки (688 вироків), правові висновки суду касаційної інстанції з питань застосування низки норм права. З урахуванням доктрини кримінального права та правозастосовної практики застосування цієї статті, запропоновано визнавати суспільно небезпечним наслідком злочину, передбаченого ст. 166 КК України, не тільки самогубство дитини чи особи, визнаної недієздатною (обмежено дієздатною), а й замах на самогубство потерпілого. У результаті аналізу об'єктивних і суб'єктивних ознак кримінальних правопорушень, передбачених ст. 120 «Доведення до самогубства» та ст. 166 «Злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування» КК України, проведено їх розмежування. Наголошується, що систематичність, як обов'язкова ознака діяння в обох кримінальних правопорушеннях, не дає підстав для висновку про те, що злочин, передбачений ст. 166 КК України, може виражатися у фізичному чи психологічному насильстві, що свідчить про активну агресивну поведінку особи, або ж жорстокому ставленні до потерпілого. Наводяться декілька варіантів кваліфікації діяння залежно від різного психологічного ставлення винного до наслідків, що настали, у виді доведення до самогубства або замаху на самогубство. Для охоплення випадків умисної бездіяльності особи, яка може полягати, зокрема, у невиконанні обов'язків по догляду за дитиною або особою, визнаною обмежено дієздатною (недієздатною), запропоновано замінити у ч. 1 ст. 120 КК України словосполучення «інші дії» на «інше діяння».

Ключові слова: невиконання обов'язків по догляду за дитиною, склад кримінального правопорушення, доведення до самогубства, кримінальна відповідальність, кримінальні правопорушення проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина.

Zaitsev O.V., Filipenko V.R. Suicide and attempted suicide of the victim: distinction of crimes under articles 120 and 166 of the Criminal Code of Ukraine.

The article focuses on the issue of recognizing suicide as a social dangerous consequence of persistent failure to perform duties related to the care of a child or a person under guardianship or in the custody (Article 166 of the Criminal Code of Ukraine). Court practice of application of Article 166 of the Criminal Code of Ukraine for 2010-2023 (688 verdicts), as well as the legal opinions of the cassation court on the application of a number of legal provisions were studied. Taking into account the doctrine of criminal law and law

enforcement practice, recognition not only the victim's suicide, but also attempted suicide as a as a social dangerous consequence of this crime was proposed. As a result of the analysis of objective and subjective features of the crimes under Articles 120 «Driving a person into suicide» and 166 «Persistent failure to perform duties related to the care of a child or a person under guardianship or in the custody» of the Criminal Code of Ukraine, their differentiation was carried out. It is emphasized that systematic nature, as a mandatory feature of the act in both crimes, does not give grounds to conclude that the crime under Article 166 of the Criminal Code of Ukraine may be expressed in physical and psychological violence, cruel treatment. Options for qualifying the act depending on the perpetrator's different psychological attitude to the consequences in the form of driving to suicide or attempted suicide were provided. In order to cover cases of intentional inaction of a person, which may consist, in particular, in failure to perform duties related to the care of a child or a person under guardianship or in the custody, it is proposed to replace the phrase "other actions" with "other act" in Part 1 of Article 120 of the Criminal Code of Ukraine.

Keywords: failure to take care of a child, corpus delicti, driving to suicide, criminal responsibility, criminal offenses against electoral, labour and any other personal rights and freedoms of the person and the citizen.

Постановка проблеми. За словами Генерального директора Всесвітньої організації охорони здоров'я кожні 40 секунд хтось закінчує життя самогубством [1]. Таким чином, щорічно на рік у світі відбувається 703 000 самогубств, а ще більша частина людей здійснюють спроби самогубства. У 2019 р. більше 77% самогубств у світі відбулися у країнах з низьким і середнім рівнем доходу. Самогубства вчинюються людьми різних вікових груп і у 2019 р. були четвертою за підрахунком причиною смертності у віці 15-29 років у всьому світі [2].

Статистика самогубств в Україні невтішна. Так, у 2018 р., без урахування Автономної Республіки Крим і тимчасово окупованих районів Донецької і Луганської областей, зареєстровано 6279 самогубств; у 2019 р. – 6190; у 2020 р. – 6103; у 2021 р. – 5914. Згідно з даними Державної служби статистики України кількість померлих від навмисного самоушкодження у віці 0-17 років становила у 2017 р. – 106 осіб; 2018 р. – 82; 2019 р. – 88; 2020 – 94; 2021 – 94 дітей [3].

Причини самогубства дитини або спроби його вчинити можуть бути різноманітними [4, с. 112], але у 80% випадків причина дитячого суїциду – стосунки з близькими [5]. У зв'язку із викладеним виникає проблема під час здійснення кримінально-правової кваліфікації визнання самогубства наслідком злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування (166 КК України), а також розмежування цього злочину від доведення до самогубства (ст. 120 КК України).

Стан опрацювання цієї проблематики. Питання кримінально-правової характеристики злочинів, передбачених ст.ст.120, 166 КК України, розглянуті у працях П.П. Андрушка, А.П. Бабія, О.І. Белової, В.І. Борисова, О.С. Гардецького, О.А. Гусак, М.К. Гнетнева, К.А. Голдзінського, О.М. Готіна, І.О. Зінченко, Д.П. Євтєєвої, В.О. Кірієнко, С.Г. Киренка, І.І. Литвина, М.В. Мазура, М.І. Мельника, С.М. Морозюка, А.С. Оксаніченка, Е.В. Рижова, О.О. Семенюка, О.В. Сосніної, В.В. Шаблистою, Є.В. Шевченко, Л.М. Шестопалової та ін. Водночас після криміналізації домашнього насильства та формування Верховним Судом нових правових висновків за ст. 166 КК доктрина кримінального права проблему розмежування цих злочинів від доведення самогубства ґрунтовно не вивчала, що дозволяє приділити їй увагу.

Метою статті є аналіз складу злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування, через призму доктрини кримінального права України та наявної судової практики за 2010-2023 рр. (688 вироків) з метою визначення підстав визнання самогубства потерпілого та замаху на самогубство тяжким наслідком цього злочину; розмежування від злочину, передбаченого ст. 120 КК України «Доведення до самогубства»; надання рекомендацій щодо кваліфікації і вдосконалення закону.

Виклад основного матеріалу. Період дитинства передбачає виконання батьками обов'язків по догляду. Процес зростання та розвитку дитини безперервний, але кожному з його етапів притаманні особливості, що обумовлюють порядок здійснення догляду. Тому види, зміст та обсяг цих обов'язків різняться залежно від її вікових потреб. Так, з самого народження дитина має бути забезпечена належним харчуванням, умовами для сну, піклуванням про здоров'я, постійним наглядом тощо. З часом потреби дитини змінюються, відповідно, комплекс обов'язків по її догляду коригується та розширюється. З'являється необхідність забезпечення збалансованим харчуванням, індивідуальними засоба-

ми існування, розвитку елементарних навичок тощо. У дошкільний період потрібно підготувати до школи, забезпечити відвідування дошкільного закладу, подати документи для зарахування до загальноосвітнього закладу, виховувати та розвивати самостійно. Згодом постає необхідність організувати час для навчання, дозвілля, сну, забезпечення належним шкільним приладдям, контролювати успішність, спілкуватися з вчителями тощо. Підлітковий вік передбачає постійне спілкуватися з дитиною, зацікавленість її успіхами та проблемами у житті, реагування на будь-які зміни в її поведінці. Догляд за недієздатною (обмежено дієздатною) спрямований на забезпечення лише нормального існування повнолітньої недієздатної (обмежено дієздатної) особи. Водночас, непоодинокі випадки невиконання зобов'язаними суб'єктами своїх обов'язків. Це може свідчити про підстави різних видів відповідальності, у тому числі кримінальної.

Кримінальна відповідальність за невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування, настає тільки у разі спричинення тяжких наслідків. Саме тяжкі наслідки дозволяють розмежувати цей злочин від правопорушення, передбаченого ст. 184 КУ-пАП. У ст. 166 КК України не конкретизовано види тяжких наслідків. Це поняття відноситься до оціночних, їх наявність чи відсутність у кожному конкретному випадку встановлюється правозастосувачем: слідчим, прокурором та судом.

Дослідники висловлюють різні позиції з приводу визнання самогубства наслідком досліджуваного злочину. Одні вчені – окремо не виділяють самогубство, як наслідок злочину, передбаченого ст. 166 КК України [6, с. 99–101; 7, с. 112; 8, с. 193; 9, с. 306; 10, с. 533]. Інші – вказують на різні види моральної і фізичної шкоди, у тому числі, самогубство [11, с. 109; 12, с. 239; 13, с. 56; 14, с. 168]. Саме другий підхід сприйняв суд касаційної інстанції. Зокрема, Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ зробив висновок, що тяжкими наслідками в ст. 166 КК можуть бути визнані різні види шкоди, зокрема, самогубство потерпілого [15].

Цей підхід заслуговує на позитивну оцінку. Дійсно, відсутність піклування, турботи, підтримки, необхідного спілкування в сім'ї, складні міжособистісні стосунки з близькими негативно відображається на емоційному стані як дитини, так і повнолітньої особи, визнаної недієздатною або обмежено дієздатною. Це може породити у них відчуття непотрібності, зневіри до життя та, як наслідок, спонукати до вчинення самогубства. Підтвердження знаходимо в матеріалах судової практики. Вивчення 688 вироків за ст. 166 КК України, які винесені судами за період з 2010 р. по початок 2023 р., свідчить що самогубство визнано наслідком у 5 (п'яти) вироків (0,73 %).

Водночас, є випадки визнання наслідком цього злочину і замаху на самогубство. За матеріалами судової справи, жінка взагалі не займалася лікуванням дитини-інваліда згідно потреб, зумовлених вадами здоров'я, незважаючи на необхідність комплексного систематичного курсу. Внаслідок відсутності належного лікування та забезпечення умов проживання призвело до погіршення стану здоров'я дитини, суїцидних намірів. Неповнолітній неодноразово висловлював думку щодо відсутності у нього бажання жити та наміри покінчити життя самогубством, мати не були прийняті необхідні заходи щодо надання психологічної та психіатричної допомоги останньому. Таким чином, мати самоусунулася від покладених на неї обов'язків по вихованню дитини, внаслідок чого неповнолітній залишившись на одинці не впорався зі своїми психологічними проблемами, пов'язаними з умовами проживання та поведінкою матері, вчинив спробу самогубства – порізав вени ножем [16].

Визнання самогубства самостійним видом тяжких наслідків у конструкції складу злочину, передбаченого ст. 166 КК України, спричиняє необхідність розмежування від доведення до самогубства. Вирішення цього питання потребує комплексної оцінки сукупності об'єктивних і суб'єктивних ознак цих злочинів. Так, згідно із ст. 120 КК доведення особи до самогубства або до замаху на самогубство може бути наслідком *жорстокого* з нею поводження, шантажу, *систематичного* приниження її людської гідності або *систематичного* протиправного примусу до дій, що суперечать її волі, схиляння до самогубства, а також інших дій, що сприяють вчиненню самогубства.

У ст. 166 КК невиконання батьками, опікунами чи піклувальниками встановлених законом обов'язків по догляду повинно мати *злісний* характер. При цьому Верховний суд вказав на ознаки такої злісності, вказавши на *«тривалість, системність, багаторазовість»*, а саме діяння може виражатися у *фізичному та психологічному насильстві, жорстокому ставленні* [17].

Очевидною спільною характеристикою діяння в обох злочинах є вчинення його систематично. Як у науці [10, с. 392; 14, с. 119; 18, с. 73], так і в практиці Верховного Суду [19], сформована позиція, що систематичним слід вважати вчинення діяння втретє. Водночас наведений висновок суду касаційної

інстанції щодо зовнішнього виразу діяння у складі злочину, передбаченого ст. 166 КК України, може призвести до плутанини і сумнівної кваліфікації. І такі випадки були в судовій практиці [20].

Вважаємо, що розмежування злочинів, передбачених ст.ст. 120, 166 КК України, слід проводити на підставі наступних аргументи. По-перше, доведення до самогубства може бути вчинено як шляхом дії, так і бездіяльності [21, с. 11; 22, с. 123; 23, с. 119], а злочин, передбачений ст. 166 КК, враховуючи формулювання «невиконання обов'язків» свідчить про відсутність будь-якої активності, повну пасивність особи, тобто тільки у формі бездіяльності. Відповідно, жодні прояви насильства, які свідчать про активну агресивну поведінку особи, зокрема, фізичне та психологічне насильство, жорстоке ставлення, не можуть підпадати під ознаки цього злочину.

По-друге, обов'язковою ознакою об'єктивної сторони доведення до самогубства є спосіб, що виражається у альтернативних діяннях, передбачених ст. 120 КК України: жорстоке поводження, шантаж, систематичне приниження людської гідності, систематичний протиправний примус до дій, що суперечать її волі, схиляння до самогубства, інші дії, що сприяють вчиненню самогубства. Водночас, діяння у ст. 166 КК України, полягає у невиконанні обов'язків по догляду, а спосіб є факультативною ознакою об'єктивної сторони його складу.

По-третє, ставлення винного у вчиненні злочину, передбаченого ст. 120 КК України, до самогубства або спроби його вчинити може бути як умисне, так і необережне [24, с. 114]. Натомість, до самогубства як наслідку досліджуваного злочину можливе виключно необережне ставлення. Наприклад, коли батьки передбачають можливість вчинення дитиною самогубства, але легковажно розраховують на відвернення цього, спираючись на те, що вона весь час під їх наглядом: вранці вони супроводжують дитину в школу, яка знаходиться під наглядом педагогів, а потім батьки її зустрічають із занять. У іншому випадку, батьки можуть помічати депресивність дитини, але не передбачають можливість вчинення нею самогубства, через відсутність конкретних обставин (записок, розмов), хоча повинні були і могли передбачити (якби приділяли достатню увагу спілкуванню з нею, її інтересам та бажанням тощо). Таким чином, злочини, що розглядаються, слід розмежовувати як за об'єктивними (діяння, спосіб, наслідок), так і суб'єктивними (форма вини) ознаками. Відповідно, невиконання обов'язків по догляду за дитиною або особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування, що з необережності призвело до їх самогубства, необхідно кваліфікувати за ст. 166 КК України [25].

Водночас, можуть бути випадки, коли винні не виконують обов'язки по догляду за дитиною або особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування, а до вчинення ними самогубства ставляться з непрямим умислом. Наприклад, батьки, опікуни, піклувальники не приділяють увагу дитині або обмежено дієздатній (недієздатній) особі, не спілкуються з нею, не турбуються про її емоційний стан, не забезпечують необхідними для існування предметами, при цьому помічають депресивний стан потерпілого, емоційну та психологічну нестійкість, зокрема, дізнаються про його небажання жити із записок, повідомлень, розмов тощо, однак ніяких дій для нормалізації їх стану не вчиняють. Зокрема, не намагаються спілкуватись, з'ясувати проблему та її вирішити, не звертаються за кваліфікованою допомогою до спеціаліста (психолога, психотерапевта) тощо, і, таким чином, не перешкоджають, а навіть сприяють вчиненню особою самогубства. У такому разі вчиняється, так зване, «таємне» для потерпілого сприяння вчиненню ним самогубства. Очевидно, що вчиненню дитиною або обмежено дієздатним (недієздатним) самогубства має передувати, як правило, тривале та систематичне невиконання обов'язків по догляду. Враховуючи те, що згідно із Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» умисне систематичне залишення без догляду чи піклування є видом економічного насильства. Це є формою вчинення злочину, передбаченого ст. 126¹ КК України. У такому разі, вчинення домашнього насильства, яке призвело до самогубства або замаху на самогубство, потребує кваліфікації за сукупністю ст. ст. 120, 126¹ КК України. Наведений підхід кваліфікації поширений в науці [26, с. 162; 27, с. 124].

Водночас, не вирішеною залишається проблема кваліфікації умисного одноразового невиконання обов'язків по догляду, що призвело до самогубства дитини або особи, щодо якої встановлена опіка чи піклування. З цього приводу, слід зазначити, що диспозиція ст. 120 КК України передбачає такий спосіб, що є альтернативним діянням вчинення цього злочину, як *інші дії, що сприяють вчиненню самогубства*. У науці кримінального права під такими діями розуміють «...надання будь-якої допомоги в реалізації наміру особи вчинити самогубство (поряд, вказівок, надання засобів чи знарядь, усунення перешкод тощо)» [24, с. 109]. Відповідно, законодавче формулювання цього діяння як «інші дії» дозволяє тлумачити його як поведінку активну та, фактично, виключає можливість віднесення до нього пасивної форми поведінки – бездіяльності. При цьому, дослідники справедливо зазначають,

що вказівка на інші дії свідчить про відкритий їх перелік. Таким чином, за наявності підстав, будь-які дії, що спрямовані на збудження рішучості у особи позбавити себе життя, можуть бути розглянуті як доведення до самогубства [27, с. 127].

Враховуючи викладене, слід зазначити, що виникненню наміру особи вчинити самогубство може сприяти не тільки дія, а і умисна бездіяльність іншої особи, яка полягає, зокрема, у невиконанні обов'язків по догляду за потерпілим. З метою заповнення прогалини у законі щодо кваліфікації умисного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або обмежено дієздатною (недієздатною) особою, що призвело до їх самогубства, у диспозиції ст. 120 КК України пропонується замінити словосполучення «інші дії» на «інше діяння».

Висновки. Аналіз практики застосування ст. 166 КК України, вивчення сутності обов'язків по догляду, дозволяє зробити висновок, що їх невиконання може призвести як до самогубства потерпілого, так і до замаху на самогубство. Розмежування злочинів, передбачених ст.ст. 120, 166 КК України, слід проводити за об'єктивними і суб'єктивними ознаками. Необхідно враховувати різну природу діяння, що унеможлиблює кваліфікацію за ст. 166 КК жодних проявів насильства, зокрема, активну агресивну поведінку особи, зокрема, фізичне та психологічне насильство, жорстоке ставлення. Для охоплення випадків умисної бездіяльності особи, яка може полягати, зокрема, у невиконанні обов'язків по догляду за потерпілим, пропонується для обговорення пропозиція заміни у ч. 1 ст. 120 КК України словосполучення «інші дії» на «інше діяння».

Таким чином, залежно від психологічного ставлення винного до наслідків, що настали, у виді доведення до самогубства або замаху на самогубства, можливі наступні варіанти кваліфікації. Невиконання обов'язків по догляду, що з необережності призвело до самогубства дитини або особи, щодо якої встановлена опіка чи піклування, необхідно кваліфікувати за ст. 166 КК України; умисне невиконання обов'язків по догляду, що призвело до самогубства цих осіб (за умови сприйняття запропонованих змін) – за ст. 120 КК України; умисне систематичне залишення без догляду чи піклування, що призвело до самогубства цих осіб – за сукупністю ст. 120 та ст. 126-1 КК України.

Список використаних джерел:

1. WHO Director-General's opening remarks at the media briefing on COVID-19. 10 September 2020. *World Health Organization*. URL: <https://www.who.int/director-general/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-the-media-briefing-on-covid-19---10-september-2020> (дата звернення: 17.03.2022).
2. Suicide. 17 June 2021. *WHO*. URL: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/suicide> (дата звернення: 17.03.2022).
3. Лист Держ. служби стат. України № 15.1.3-22/2Пі-23 від 03.01.2023 р.
4. Шевчук Л.Т., Федоришина Л.М. Дитячий суїцид в Україні: фактори і соціально-економічні наслідки. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2018. Вип. 18. Серія: Економічна. С. 110–117.
5. Куршакова О. Дитячі самогубства: шокуючі цифри та причини. 13 лютого 2012 р. URL: <https://lady.tochka.net/ua/20870-detskie-samoubiystva-shokiruyushchie-tsifry-i-prichiny/> (дата звернення: 17.03.2022).
6. Киренко С.Г. Проблеми захисту прав неповнолітніх кримінальним законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2002. 219 с.
7. Литвин І.І. Об'єктивні ознаки злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування. *Науковий Вісник публічного та приватного права*. 2016. Вип. 6. Т. 2. С. 108–114.
8. Гнетнев М.К., Готін О.М., Мазур М.В. Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина. *Кримінальне право (Особлива частина)* / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. 2-ге вид. Київ: «ВД «Дакор», 2013. Гл. 6. С. 156–213.
9. Андрушко П.П. Стаття 166. Злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування. *Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України* / відп. ред. С.С. Яценко. 4-те вид., переробл. та доповн. Київ: А.С.К., 2005. С. 305-306.
10. Мельник М.І. Стаття 166. Злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування. *Науково-практичний коментар Кримінального*

- кодексу України* / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 11-те вид., переробл. та допов. Київ: ВД «Дакор», 2019. С. 532–534.
11. Бантишев О.Ф. Кримінальне право України у питаннях і відповідях: посібник / О.Ф. Бантишев та ін. 2-ге вид., К.: ПАЛИВОДА А. В., 2009. 300 с.
 12. Євтеєва Д.П. Особливості об'єктивної сторони злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування (ст. 166 КК України). *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2016. № 1 (6). С. 224–240.
 13. Зінченко І.О. Кримінально-правова охорона виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина / Аналіз законодавства і судової практики/: мон. Харків: Вид. СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2007. 320 с.
 14. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В.Я. Тація та ін. 5-ге вид., допов. Харків: Право, 2013. Т. 2: Особлива частина / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін. 1040 с.
 15. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 27 лютого 2012 р., судова справа № 5-917км12. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/21607904> (дата звернення: 17.03.2023).
 16. Вирок Гайворонського районного суду Кіровоградської області від 12 вересня 2013 року, судова справа № 385/1170/13-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/36542685> (дата звернення: 17.03.2023).
 17. Постанова Верховного Суду колегії суддів Касаційного кримінального суду від 2 листопада 2021 р., судова справа № 450/1146/14-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100957076> (дата звернення: 17.03.2023).
 18. Борисов В.І. Кримінальні правопорушення проти здоров'я особи. *Кримінальне право України. Особлива частина* / за ред. В.Я. Тація, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. 6-ге вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2020. Р. III. § 2. С. 62–77.
 19. Постанова Верховного Суду колегії суддів Другої судової палати ККС від 25 лютого 2021 р., судова справа № 583/3295/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95213443> (дата звернення: 17.03.2023).
 20. Вирок Машівського районного суду Полтавської області від 4 листопада 2010 року, судова справа № 1-100/2010. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/50583425#> (дата звернення: 17.03.2023).
 21. Гусак О.А. Кримінально-правова характеристика доведення до самогубства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2014. 20 с.
 22. Зінченко І.О., Шевченко Є.В. Проблемні питання кримінальної відповідальності за доведення до самогубства (ст. 120 КК України). *Економічна теорія та право*. 2021. № 1 (44). С. 118–142.
 23. Семак С.В. До питання доведення до самогубства особи, яка перебувала в матеріальній або іншій залежності. *Знання європейського права*. 2022. № 1. С. 114–120.
 24. Копйова І.А. Співвиконавці доведення до самогубства. *Вісник асоціації кримінального права України*. 2020. Т. 2. № 14. С. 102–120.
 25. Вирок Великомихайлівського районного суду Одеської області від 27 квітня 2017 року, судова справа №498/796/16-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/66230044#> (дата звернення: 17.03.2023).
 26. Біловол О.О. Кримінальна відповідальність за домашнє насильство (ст. 126-1 КК України): дис. ... докт. філософ. Київ, 2021. 242 с.
 27. Зінченко І.О., Шевченко Є.В. Проблемні питання кримінальної відповідальності за доведення до самогубства (ст. 120 КК України). *Економічна теорія та право*. 2021. № 1 (44). С. ..118–142.